

BOSSCHE ARCHITEKTEN TEN TIJDE VAN JEROEN BOSCH

1. De NAAM „Architekt”

Tot op de dag van vandaag is het bouwmeestersberoep een „vrij” beroep en kan ieder zich voor „architekt” uitgeven, en zich aldus noemen. In de XVe en XVIe eeuw was het woord nog volkomen onbekend. Men sprak van „magister operis”, meester van den wercke, meester van het ambacht, meester van den loetsen, hetgeen duidt op een leidinggevende taak in de bouwloods. Hij kon steenhouwer (lathomus, lapidica) zijn, en als „archilatomus” de leiding van de bouw hebben. Hij kon ook metselaar zijn en als zodanig een leidende figuur zijn, maar ook timmerman en als „tymmermeester” in dienst staan van kerkelijke of wereldlijke autoriteiten. In een verbeterde vorm oefende hij soms het schrijnmakersambacht uit ¹⁾.

2. AMBACHTSLIEDEN

Het schetsenboek van de dertiende eeuwse bouwmeester Villard uit Honnecourt ²⁾ in Picardië en een miniatuur uit de *Roman de Girart de Rousillon* uit het Henegouwse Bergen (Mons) van voor het jaar 1448, geven ons een duidelijk beeld van de bouwbedrijvigheid bij kerken en profane gebouwen. De „meester van den wercke” was een echte ambachtsman, die met „knapen” of „gezellen” samen met allerlei ongeschoolde arbeiders het werk verrichtte. Het team vormde metselaars, steenhouwers, timmerlui, schaliedekkers en glasblazers. Ze trokken vaak van de ene loods naar de andere en bekwaamden zich tot wat men in de XVIe eeuw zou noemen een architect = archi-tectoon = meester-timmerman. Terecht merkt Paul Clemen op, dat men kan spreken van „der wandernde Architect”.

Het valt op, dat er bij de bouw van de Utrechtse dom zoveel „meesters van den wercke” uit het zuiden afkomstig zijn.

In 1342/43 zien we er een „*Johannes van den Doeme*”, die ook in het Limburgse Montfoort werkte. Meer zekerheid krijgen we na het jaar 1357, als *Godijn van Dormael*, bij Zoutleeuw, ook Godinus de Leodio (van Luik) genoemd, die enkele jaren te Luik had gewerkt, in Utrecht als metselaar-bouwleider werd aangesteld. Hij was behalve metselaar ook „ymageur” of beeldsnijder en verplichtte zich „*eciam manu operari cum tempus sibi vacat*”. Een tweede *Johannes van den Doem*, was als archilatomus = meester-steenhouwer in 1385-1396 er werkzaam, nadat hij ook in Tienen, Mechelen en Culemborg, als-

¹⁾ Zie C. ENLART, *Manuel d'archéologie française*, I, 1e partie, blz. 66 vg. Parijs, 1927; J. GIMPEL, *De bouw van een kathedraal*, blz. 107 vg. Utrecht (Pictura), 1960; *Realexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, I, 902 i.v. Architektur; H. JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden*. De bouwwereld tussen 1000 en 1650, p.14 vg. Zaltbommel 1965. Men zie hierin de goede illustratie.

²⁾ Thieme-Beckers XXXIV 368-369. Interessant is voor ons nu nog het artikel van Jan Stuyt, dat hij in 1908 in *St. Lucas* (Jaarg. VIII, blz. 143-156) met zoveel enthousiasme wijdde aan *Villard de Honnecourt*.

mede aan kasteel Maurik in de Neder-Betuwe had gewerkt. In 1396 heeft een *Arnt Bruun*, die ook in Leiden werkte, de leiding. Verder treffen we in de Utrechtse bouwloods een steenhouwer *Willem van Boelre* (= Boelare, Boulers in Henegouwen), die aanvankelijk al in 1395 als steenhouwer, daarna in 1436/38 in den Bosch als zodanig werkzaam was en, sedert 1440 de bouwleiding in Utrecht kreeg. Hij wordt in 1442 opgevolgd door meester *Henric van Bontsfort* (= Boschvoirde, Boisfort, bij Brussel), en vervolgens in 1444 door de steenhouwer *Jacob van der Borch*, die in 1465 ook te Delft werkte. *Cornelis de Wael*, die ook in Haarlem werkte, volgde in 1475, als „archilatomus” (meester-steenhouwer), en „novus magister fabrice in lodsa”. Het is bij hem dat de Bossche Broederschap in 1488/89 (Rek.Br. fol. 128-128v) te rade ging en een bode naar Utrecht zond ter uitnodiging „omme die mate te nemen vanden tymmeragien van onsen choir ende by synen avise te overcommen mit Jannen Heyns”. Na zijn dood in 1505 volgden in Utrecht *Alard van Lexweerd*, die in 1517 wordt opgevolgd door de lapicida en archilatomus, dus als meester-steenhouwer, *Claes Mertensz*, die in 1551 sterft.³⁾

Eigenlijk behoeft deze „trek” van ambachtslieden-bouwmeesters vanuit het zuiden naar het noorden ons alweer niet te verwonderen, gezien het feit dat onze Brabantse gotiek kwalitatief en kwantitatief hoger genoteerd staat dan elders: als kernland van de Bourgondische staat geeft het hertogdom Brabant door zijn gunstige omstandigheden de toon aan. Juist omdat onze bouwmeesters veelal „stenhouwers” waren, kwamen ze als vanzelf uit de streek, waar de steen vandaan kwam. En Brabant was rijk aan steengroeven. Vanuit Balegem in Oost-Vlaanderen strekte zich een terrein van steengroeven uit tot aan Leuven: Meldert, Dilbeek, Laken, Steenokkerzeel⁴⁾. Naast de Naamse en Doornikse steen, vond men hier de Ledesteen, de Gobertange, de Ecausijne of hardsteen, de grèssteen en de mergel, die men ook in ons huidige Zuid-Limburg aantreft, samen met de Kunradersteen⁵⁾. In vroeger tijd waren ook voor het noorden van het hertogdom Brabant de steengroeven van Vilvoorde, Grimbergen, Saventhem en Dieghem van belang, naast de steen van Diest en Aarschot, Rotselaar en Langdorp, terwijl men voor de beeldhouwkunst en de decoratieve sculpturen beroep deed op de steen van Avennes in het Luikse, bij Hannut⁶⁾. We weten, dat ook de

³⁾ Zie hiervoor E. J. HASLINGHUIS-C. J. A. C. PEETERS, *De Dom van Utrecht* (Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, deel II, 1e stuk, 2e afl.), blz. 176-180. Den Haag, 1965. Vergelijk hierbij *Jaarboek 1969 Z.W.O.*, blz. 73-75 over onderzoekingen naar Utrechtse kunstenaars vanaf 1495.

⁴⁾ St. LEURS, *Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst*, I, blz. 286-287. Antwerpen, z.j.

⁵⁾ J. A. L. BOM, *Natuursteen bij Historische Bouwwerken*, in *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6e serie Jrg. 3, 1950, blz. 161 vgg.

⁶⁾ E. REUSENS, *Eléments d'archéologie chrétienne*, II, blz. 28. Leuven, 1886.

Baumbergersteen uit het Duitse gebied in de St. Jan van Den Bosch werd verwerkt.⁷⁾ Daarnaast heeft men vooral ook in latere jaren, en bij moderne restauraties gebruikt gemaakt van de Noord-Franse steengroeven.

Het is alsof de bouwmeesters(steenhouwers) hun "steensoort" volgden: aanvankelijk gekomen als simpele steenhouwer, werden ze later „meesters vanden wercke”.

Zo zagen we Godijn van Dormael uit Hespengouw naar Utrecht trekken, en „Meyster Herman den steenbicker” naar Kampen (1345), „Meyster Rogher” (1369) kwam van Keulen naar Kampen en ging later naar Leiden. Willem van Boelre kwam van Den Bosch naar Utrecht om er aan de Buurkerk te werken (1438) en Willem van Kessel, die in Den Bosch „loedsmeester” van St. Jan was, werd in 1407 naar Leiden ontboden. Zij maakten een „beworp” of „Patroen”, hetgeen ongeveer overeenkomt met ons „ontwerp”, dat soms door een schilder, maar ook door een beeldsnijder werd vervaardigd⁸⁾. Zo maakte de schilder Jeroen Bosch ook het ontwerp voor een glasraam, dat de glazemaker Willem Lombart in opdracht van de Broederschap van Onze Lieve Vrouw in 1493 in de nieuwe Lieve Vrouwekapel van de St. Jan moest zetten⁹⁾.

De uitwisseling van bouwmeesters geschiedde veelal ook om van elkaars ervaring gebruik te kunnen maken en hun advies eventueel te kunnen opvolgen. Zo kwam de „werkmeester” van Keizer Karel V vanuit Mechelen op uitnodiging van de stad 's-Hertogenbosch om het bolwerk van de Hinthamerpoort te visiteren en bij de afwerking daarvan zijn advies te geven (1526/27, Van Zuylen, J, blz. 423, 425).

3. BOSSCHE BOUWMEESTERS

De stad 's-Hertogenbosch heeft natuurlijk van ouds haar ambachtsmannen gehad die als steenhouwers, timmerlieden en dergelijke aan de opbouw en het in standhouden van stadsgebouwen gewerkt hebben. De oudst bewaarde rekeningen der stad van 1399-1406 spreken dan ook van het onderhoud van poorten, bruggen en sluizen. Maar hun namen zijn ons daarbij niet nagelaten. Vanaf Pasen 1496 beginnen eigenlijk de aaneengesloten reeksen van rekeningen en vinden we sprake van *Stadstimmermeesters*. Er is dan nog van geen afzonderlijk gilde of ambacht sprake. De eerste stadstimmermeester, die vermeld wordt, is *Claes Petersz*, die in 1497/98 opdracht heeft gekregen om het hanenperk bij het stadhuis in orde te brengen, ten

⁷⁾ J. MOSMANS, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, blz. 213, 249. Den Bosch, 1931.

⁸⁾ R. MEISCHKE, *Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw*, in *Bulletin Oudh. K. Bond*, 6e serie, jrg. 5, 1952, blz. 166 vgg.

⁹⁾ *Rek. Broederschap*, 1493/94: fol. 295: Voer een paer aulder slaepplakens, daer Joen die maelder op soude maken een patroen van eenen gelaes, dwelck Willem Lombart soude maken in die thoren straet. 20 st.

pleziere van de burgers, die nu en dan graag getuigen waren bij de van stadswegen uitgeschreven hanengevechten! (Van Zuylen, I, blz. 35).

In 1500/01 (van Z. blz. 52) blijkt dat genoemde Claes Petersz, ook „knechten” heeft, die samen met hem weer werken aan „’t perck van der hanen opten Raethuys”. Met zijn knecht Jan maakte hij het stellage voor het raadhuys, waarop een vuur zou worden aangelegd ter gelegenheid van de geboorte van „onsen jongen sone, geboeren in Spaengien” (1502/03, Van Zuylen, I, blz. 68). In 1506/07/08 komt Goessen Jansz. meermalen als knecht ter sprake (blz. 120, 142) en in 1511/12 is Joessen Claes Petersz. „der stat tymmermeester” in functie. Hij werkt met de knechten Jan en Merten (blz. 248-249). Voor het eerst zie ik in 1513/14 sprake van een „*bouwmeester* van deser stat” in de persoon van *Dirck van Hedel*, bewoner van het prachtige huis Rodenburg op de markt (blz. 305), die samen met zijn „venitten” (= vennoten, knechten, gezellen) aan de vestingmuren werkzaam is, of poorten en bruggen herstelt (blz. 282, 300). Nog in 1520/21 (blz. 359) wordt hij samen met Jan de sceper genoemd. In datzelfde jaar treedt de stadstimmerman *Jan van Weert* op, die wel dezelfde zal zijn als Jan de sceper (blz. 358). Hij is trouwens al in 1517/18 met zijn knechten in dienst van de stad (blz. 340) en maakte in 1520/21 (blz. 358) een schavot „dair die scrobber van Gestel opten Pinxtavont, 18 meye, op verbrant waer”. Hij had er drie dagen aan gewerkt, het voorzien van een dubbel balkon, en het met ijzer versterkt. Ook in latere jaren is er sprake van stadsbouwmeesters, die voor de stadsbolwerken of anderszins aan het werk waren: in 1527/28 zien we als zodanig bezig *Ambrosius* (Walravens) *vanden Hanenbergch* en *Herman Pelgrom Dircksz.* aan het Hinthamerbolwerk, resp. aan de oude Koepoort (thans St. Janspoort). (Van Zuylen, I, blz. 453-454, zie ook 334, 385, 388).

Naast de stadsbouwmeesters had ook de *kerkfabriek van St. Jan* en de daarbij aangesloten *Broederschap van Onze Lieve Vrouw* haar eigen bouwmeesters. De eerste met name genoemde is de bovenvermelde *Willem Van Kessel*, die in 1382 een uitbetaling ontvangt (Mosmans, blz. 188) en, zoals gezegd, in 1407 naar Leiden ging om advies te geven. Meester Jan van Loen tymmerman werd in 1422/23 (Rek. Br. fol. 149v) betaald voor het vervaardigen van een windas om de lamp, die in het Lieve Vrouwekoor tegen het gewelf hing, op en neer te kunnen halen. Het blijkt niet dat hij regelmatig aan de bouwloods, waarin de meester van het werk leiding gaf aan de gezellen, verbonden is.

Ter illustratie van het leven van deze „gesellen vander loedsen” is het interessant te vernemen, dat er in 1423/24 (fol. 159) een post werd uitgetrokken om ze te tracteren „op verzwoeren maendach”, waarmee wel bedoeld zal zijn de maandag na de eerste zondag na Driekoningen, gewoonlijk „kopper-

¹⁰⁾ Zie K. TER LAAN, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams-België*, blz. 196.

maandag” genoemd ¹⁰⁾). Misschien niet ten onrechte meent men de viering van die dag in Bruegels’ „Bedelaars” terug te zien ¹¹⁾).

In de persoon van Meester *Gielis Coelman*, die in 1437/38 (fol. 72v) als lid van de Broederschap wordt ingeschreven, en „meester vanden stenenwerck” wordt genoemd ¹²⁾), menen we een tweede bouwmeester van de Broederschap te ontmoeten. – Ruim dertig jaar later, in 1466/67 (Mosmans p. 211, noot 3), is er sprake van een *Meester Claes*, die „meester vanden loedsen” genoemd wordt. Hij ontvangt een nieuwe kovel of een bovenkleed als beloning voor het ontwerp, dat hij blijkbaar voor een nieuw Broederschapskoor had gemaakt.

Eindelijk komt blijkens een contract tussen de kerkmeesters van de St. Jan en een beeldhouwer *Jan Quaywante* ¹³⁾ dd. 19 oktober 1478, de meest bekende bouwmeester van het einde der XVe eeuw, ter sprake nl. „*Alart loedsmeeester der selver kercke*”.

I. MEESTER ALART DU HAMEEL

De *literatuur* over deze Bossche bouwmeester is vrij beperkt ¹⁴⁾). Natuurlijk spreken de schrijvers over de St. Janskerk te ’s-Hertogenbosch in de bouwperiode van het laatste kwart van de XVe eeuw over zijn aandeel bij de afwerking/wijziging van de kerk, speciaal der Broederschapskapel: Hezenmans in 1866, Smits in 1907 en Mosmans in 1931.

Aan de publicaties in de lexiconen van Von Wurzbach (I, 642-644) en Thieme-Becker [XV, 544-545: D(orothea) S(tern)] ligt het artikel van Ch. C. V. Verreyt: *Alart du Hamel of du Hameel. Bouwmeester en plaatsnijder* (blz. 7-14) en Max Lehr’s: *Verzeichniss der Kupferstiche des Alart du Hameel* (blz. 15-25) in *Oud-Holland*, 12 (1894) 7-25 verschenen, ten grondslag.

Den Haag, 1949. C. R. HERMANS, *Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Brabant*, I, blz. 95-96. Den Bosch, 1839. Zie ook Rek. Br. 1493/94, fol. 297v.

¹¹⁾ *Kunsthistorische mededelingen van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie*, 2 (1947) 32-35.

¹²⁾ Hij staat als Egidius Coelman op 16 maart 1471 vermeld in een transportakte als „lapidica”, dus als steenhouwer (G.A. Loketkast 2: Peperstraat 1471, Maart 16).

¹³⁾ MOSMANS, *St. Jan, a.w.*, blz. 141-142. De schrijver meent dat hij van Antwerpen afkomstig is. Hij moet de steen uit de groeve van Dilbeek te Antwerpen op het schip leveren. Ik heb het idee dat hij van Mechelen afkomstig is, zoals verder gemotiveerd wordt. Rond 1450 is er te Leuven aan het stadhuis een *Jacob Quadewant* werkzaam. Zie *Annales de la soc. archéol. de Bruxelles*, 10 (1895) 364.

¹⁴⁾ Het blijft nog altijd van belang kennis te nemen van de *Geschiede der Holländische Baukunst und Bildnerie im Zeitalter der Renaissance, der nationale Blüte und des Klassismus*, door Georg Galland in 1890 (Frankfurt) uitgegeven, waarin men beknopt en over het algemeen goed gedocumenteerd kennis kan nemen van hetgeen er in architectuur en beeldhouwkunst in ons land van betekenis is. – F. A. J. Vermeulen steunt in zijn *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst* (I, blz. 416-417 Den Haag, 1928) volkomen op Smits.

Daarop berusten ook grotendeels de publicaties van de kunsthistorici over Jeroen Bosch en diens betrekkingen met Du Hameel als tekenaar en graveur: Gossart (1907), Lafond (1914), Friedländer (1927), De Tolnay (1937), Hollstein (1952) en het artikel van E. T(averne) in de Bossche Bosch-catalogoog van 1967.

Nog steeds is het niet duidelijk, hoe de *naam* van de bouwmeester eigenlijk luidt.

Aangezien hij in 1478/79 (Rek.Br. fol. 12v) onder de naam *Alart van Hameel* als lid van de Broederschap staat ingeschreven en er in 1482/83 (fol. 94v) sprake is van Meester *Alart van Hameel*, lijkt het duidelijk dat hij Van Hameel heet. In 1484 (fol. 330v) is er echter sprake van „Margriet Meester Alarts wyff *van Humael*” en op haar grafsteen in de St. Jan wordt ze de vrouw van *Alart du Hamiel* genoemd. De Broederschapsrekening van 1486/87 (fol. 63) spreekt van *Alard Dumeel*. In het Bosch' Protocol van 1492/93 (fol. 240) heet hij echter *Alart de Hameel* en in het „Memoriale” van de kerkfabriek van St. Jan (fol. 12) leest men weer *du Hamel*.

Waarmee we maar zeggen willen, dat de orthografie van zijn naam wel niet te achterhalen zal zijn. We hebben geen enkele reden om te veronderstellen, dat hij een Bosschenaar van geboorte was. Daar, zoals we boven zagen, de bouwmeesters/steenhouwers in de vijftiende eeuw herhaaldelijk op karwei gingen, is het zelfs niet uitgesloten, dat hij – gezien de schrijfwijze „du Hamel” en „Duhameel” van Noord-Franse origine is, en geen Brabander. Uit het Bosch' Protocol (1482/83 fol. 94v) komen we te weten, dat Meester Alart nog een broer *Jacob* had, en dat ze beiden zonen waren van wijlen *Peter* van Hameel (fol. 94v), ook dat Jan Heyns zijn *schoonbroer* is. De Broederschapsrekening van 1478/79 (fol. 12v) vermeldt de inschrijving van Alart in de Broederschap. „Item *Nycolaa* zyn suster ende Jan Heyns syn knaap”. Ze werden alle drie zonder betaling aangenomen „om zeker diensten die zy onser Liever Vrouwen gedaen hebben”. Zo weten we dus dat Alart niet alleen nog een zuster had, maar ook, dat destijds in 1478/79 Jan Heyns nog niet met dit meisje was getrouwd. Zoals juist gezegd, blijkt hij in 1482/83 getrouwd.

Het door Mosmans (blz. 141-142) gepubliceerde contract dd. 19 oktober 1478 van de kerkmeesters van St. Jan en de steenhouwer Jan Quaywante geeft ons duidelijk te verstaan, dat bedoelde steenhouwer zich verplichtte stenen uit de steengroeven van *Dilbeek* kant en klaar af te leveren volgens ontwerp van Alart: nl. voor gordelbogen, streefbogen en „avenckele oft scooten”, die blijkbaar behoren bij de streef- of schraagbogen. Alles dient *te Antwerpen* te worden ingescheept voor Den Bosch. Uit dit laatste heeft Mosmans blijkbaar besloten, dat Jan Quaywante uit Antwerpen kwam en aldus vulde hij de weggelaten passage in de geschonden akte ook in . . . . Vermits echter in de Broederschapsrekening van 1478/79 een post staat

vermeld: Item den meester vanden werck (= Alart) mitten *man van Mechelen daer den harden steen gecoft was tot onser vrouwen choer*" . . . (fol. 28), vermoeden we in deze laatste *Jan Quaywante* te moeten zien, en hem dus te *Mechelen* te moeten plaatsen.

Terzelfder tijd had men ook in het Rijnland steen betrokken, want in dezelfde jaarrekening wordt gesproken van een Willem in Dusseldorp „die welc (de Broederschap van) onse Liever Vrouwen den toll heeft quijt gegeven van hoeren steen” (fol. 12v) en daarom gratis als lid van de Broederschap wordt ingeschreven.

Daarmede houdt ook verband het gegeven in genoemde rekening, waar (fol. 31v) sprake is van een onthaal op een zwanenmaaltijd van de Raad van Kleef, omdat men „inden lande van Cleve daer onsen Vrouwen steen voirby lyden moet, die zy onsen Vrouwen quyt gaven”. De hele inrichting van het nieuwe koor in de Lieve Vrouwekapel bedroeg niet minder dan elf honderd en negen en vijftig Rijns-guldens plus negen en een halve stuiver (Rek. 1478/79 fol. 35.). Daarbij betaalde men Thomas van Borken „die welcke onser voirs. bruederscappen vele diensten gedaen haaft int aff brengen van onser vrouwen steen den Rijn nederwärts voer synen loen ende arbeyt geschenct vij vierdel zwarts (laken) tot enen covel ende daer voer bet” . . . 2 Rijns-gulden en een stuiver (fol. 35). Intussen betaalden in 1479/80 (fol. 88v) de kerkmeesters Melis van Boechem, Albrecht van Beers en Iwan van Dommelen drie honderd vier en vijftig gulden plus vijftien en een halve stuiver aan Alart voor zijn arbeid.

Blijkens het Bosch' Protocol (R. 1253, fol. 303v) werd op 26 juni 1484 een contract opgemaakt tussen de kerkmeesters van St. Jan en *Hendrik die Borchgreve Gerrits. die goudsmijt, bourger tzo Coelen* betreffende het maken van een monstrans of ciborie naar ontwerpe van *Alart*, „die meester vanden werck van Sunte Jans” (zie ook fol. 104v)¹⁵⁾.

Als we het al niet wisten door het prachtige grafsteentje in de St. Jan, dan blijkt ons ten overvloede uit de betaling van de doodschuld van Alarts vrouw *Margriet* als lid van de Broederschap, dat ze in 1484/85 (fol. 300v) is overleden. Het grafsteentje¹⁶⁾ geeft ons in de tekst nadere gegevens over Alarts vrouw, als we daar lezen: HIER.LEIT.BEGRAVE(N).MARGRIETE. VA(N). AUWINGE. ALART. DU HAMIEL. MEISTER. VA(N) DE(N). WERKE. H(UY) SVROU. DIE. STERF. OP. ALD(ER) HEILIGHE(N). AVONT — AN(N)O 1484.

¹⁵⁾ Vgl. Cuperinus in C. R. HERMANS. *Verzamelde kronijken*, I, blz. 373. — Zie het ontwerp van Du Hameel bij MAX LEERS, *Late gothic engravings of Germany and the Neiberlands*, afb. 494. New York, 1969.

¹⁶⁾ Afbeelding bij MOSMANS, *St. Jan, a.w.*, blz. 385; SMITS, *De Kathedraal, a.w.*, blz. 32; C. F. X. SMITS, *De grafzerken in de kathedrale Sint-Janskerk van 's-Hertogenbosch*, blz. 315. Den Bosch, 1912.

Op de banderol boven haar op een mat liggend lichaam staat:

GHENADIG(E) GOD ONTFERMT U MIJ(N)S.

We zullen er niet ver af zijn, als we zeggen, dat de grafsteen vervaardigd is door Alart zelf, en brengen ze graag in verband met een stenen grafmoment van Jan Fiévez uit 1425, in het Jubelparkmuseum te Brussel ¹⁷⁾. Ook hier zien we een bas-reliëf met de liggende gestorven figuur, met tekst onder de epithaaf en banderollen boven de hier op een baar liggende gestorven Broeder. Het grafmonument in Den Bosch ademt dezelfde geest. Mosmans ¹⁸⁾ is van mening dat Alart du Hamel na het overlijden van zijn vrouw Margriet, hertrouwde met een Goessen, natuurlijke dochter van Jan Heym, die blijkens Van Oudenhoven ¹⁹⁾, in 1504 hoogschout van de stad Den Bosch werd en in 1509 stierf. Het is niet duidelijk waarop Mosmans steunt. Vermoedelijk op de tekst in de Rekeningen van de Broederschap 1509/10, waarin we (fol. 174) onder de ontvangsten lezen:

Van den testament ende vuyterste wylen Meesters Alarts du Hamel, doen hy leefden lodze-meester in den Bosch, vi guld., die men neemen sal van den somme van XXII gld. XV st., die wylen Jan Heym, doen leefden hoege-scouthen inden Bosch, hem sculdich was gebleven, van huwelickxsche voorwarde . . . s VI Rg.

Het verband is overigens niet klaar!

Nog in de jaren 1484/85 (Rek. Br. fol. 310v), lagen de proosten der Broederschap en de kerkmeesters van St. Jan in konflikt met Luik, omdat ze blijkbaar zonder voorkennis van de bisschop aan de „tymmeringe” van het Broederschapskoor waren begonnen en vooral de graven op het St. Janskerkhof niet met rust hadden gelaten. Het konflikt ging blijkbaar al terug op de jaren 1482/83 (Rek. Br. fol. 226) maar werd bij schrijven van 23 april 1485 vanwege de Luikse bisschop bijgelegd. (Cuperinus, blz. 373; Hezenmans, blz. 128-129).

Het blijkt niet, dat Alart van dit konflikt bij zijn bouwwerkzaamheden ook hindernis heeft ondervonden. Zowel Hezenmans (blz. 130) als Smits (blz. 77 en 105) zijn echter van mening, dat men met Alart du Hameel overhoop lag. Als men zulks besluit uit het feit, dat er twee bouwmeesters resp. uit Antwerpen en Mechelen werden ontboden, zoals de Broederschapsrekening van 1485/86 (fol. 23) zegt, achten wij dit uit de lucht gegrepen. We lezen daar immers:

¹⁷⁾ M. LAURENT, *L'Architecture et la sculpture en Belgique*, blz. 31-32, pl. XLIV. Brussel, 1928.

¹⁸⁾ *St. Jan, a.w.*, blz. 235.

¹⁹⁾ *Silva - Ducis aucta et renata of een Nieuwe ende gantsch vermeerder de beschrijvinge van de Stadt van 's-Hertogen-Bossche*, blz. 56. Den Bosch, 1670; VAN SASSE VAN YSSELT, *Voorname huizen*, I, blz. 124, 204: hij was gehuwd met Elisabeth van Gheel Symonsdr. en heer van huize Maurik te Vught.

Item doen die werckmeesters van Antwerpen ende Mechelen, te weten *Meester Herman* (De Wagemakere de Oude) ende *Meester Anthonis* (Keldermans) ontboeden waren van der stat ende kerckmeesters, soe waest overdraghen met den brueders gemeyn, dat men hen willighen soude teenenmael ons werck te visenteeren ende te meten, om te verhueden ghesellen, die daerin coemeren mochten'. . . .

Hieruit lezen we alleen, dat men zich blijkbaar zorgen maakte, of de constructie wel goed was, zodat men het oordeel van anderen daarover wilde horen. Het feit dat men in 1481 ook te Leuven een beroep doet op „*Herman* de Waghmakere, der stadmeester van *Antwerpen* van der metselryen en Meester *Andries* Kelderman, der stadmeester van *Mechelen* van de metselryen . . . ²⁰⁾, maakt het waarschijnlijk, dat men later ook in Den Bosch hun advies op prijs stelde bij de afwerking van de bouw, zoals ook elders te doen gebruikelijk was ²¹⁾. In 1489 deed men dat opnieuw in Den Bosch, zoals verder wordt gezegd.

Blijkens de rekening van 1486/87 (fol. 60v) ging er in genoemde tijd vanwege Wouter van der Rullen, in opdracht van de Broederschap, een schrijven uit naar „Antwerpen om Jannen van Lier, werckman, dye welc dije brueders alhyer by ons begeerden te comen, omme met hem te mogen overcomen denselven willen te believen het werck te setten aen onse liever Vrouwen-capelle, alsoe dye voerscr. Jan in voerleden tijden gedaen heeft” . . .

Smits (blz. 105), die deze rekening ten onrechte plaatst in 1485/86, ziet in deze *Jan van Lier*, Jan Keldermans, die in 1485 loodsmeester te Lier was. Op welke gronden hij steunt, is me niet klaar geworden. Intussen bleef Alart wel degelijk in dienst van de Broederschap, vermits de rekening van 1486/87 (fol. 63) vermeldt:

Item gegeven Meester *Alard Dumeel*, werckmeester vander kercken, alsoe den selven toe geseyt was alle jaeren te geven alsoe lange als men vrocht aen onsen liever Vrouwen capelle omme daer totten werck te sien ende dye patronen daer aff te maken ofte berderen (= houtwerk) te ordijneren xii rijnsguld. current. Ende want dezelve int voergaende jaer nijet gehadt en had, omme dat daer nijet gewrocht in was. Alsoe nu den voers. meester Alarden gegeven, wantmen nu dye bogen maken souwe, ende hy dye berderen nyet maken en coende, hy en had syn voirs. xii gulden; ende alsoe den selven gegeven vander penningen dye her Pelgrum noch sculdich was in te leggen, van Jan Vuchs jaer, xii ryngulden daeromme hyer . . . nyet.

We lezen daaruit, dat Alart nog beschouwd wordt als „werckmeester vander kercken”, aan wie toegezegd is, dat zolang men aan het Broederschapskoor blijft werken, hem een uitkering zal worden gegeven voor het toezicht

²⁰⁾ E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et le présent*, blz. 191, n. 4. Leuven, 1891-95.

²¹⁾ Zie MEISCHKE, *Het architectonisch ontwerp, t.a.pl.*, blz. 190

houden bij de werkzaamheden, het uitwerken van het ontwerp en het advies bij het aanschaffen van het materiaal. In 1485/86 is hem geen honorarium verstrekt, omdat het werk in dat jaar stil heeft gelegen, maar in het daarop volgende rekeningjaar worden hem twaalf rijns guldens gegeven. Het geld kon worden betrokken van hetgeen de heer (Hendrik) Pelgrum nog moest betalen uit de tijd dat Jan Vuchts (Rek. Br. 1483/84, fol. 245) proost was. Als men weet, dat Den Bosch vanaf Kerstmis 1485 tot 7 februari van het volgende jaar door voortdurende regens geteisterd werd (R. 1255, fol. 87v), zodat er geen paard met wagen doorheen kon, dan verklaart dat misschien ook waarom men de werkzaamheden heeft moeten stil leggen.

Voorlopig is er dan ook geen sprake van dat Alart zich als bouwmeester heeft terug getrokken. In 1487/88 (fol. 96) werden hem nog twaalf en een halve gulden verstrekt voor het toezicht op het werk, het leveren van patronen/ontwerpen en voor de door hem blijkbaar gemaakte „togen”. Het volgende rekeningjaar van 1488/89 wijst er echter op, dat de taak van Alarts zwager Jan Heyns meer op de voorgrond komt. Er wordt immers een bode naar Utrecht gezonden om daar contact op te nemen met Meester Cornelis ²²⁾, die aan de dom werkzaam was, en hem uit te nodigen naar Den Bosch te komen „omme die mate te nemen van den tymeragien van onse choir ende by synen avise te overcommen met *Jannen Heynss*” . . . (fol. 128-128v).

Dat wil echter niet zeggen, dat men in Den Bosch geen prijs meer stelde op Alarts kundigheid, want in 1490/91 (fol. 201) staat bij de uitgaven vermeld: „Item meester Alartden, meester vanden loedzen, den welken toe geruecht(?) waren om die mate ende patronen van onser nyen choer dagelix te dragen ende te maken. XII Rijns guldens. Ook in het Bosch' Protocol van 1492/93 (fol. 240) komt zijn naam ter sprake, en in de Broederschapsrekening van diezelfde jaren (fol. 257) werden tien stuivers betaald aan Wouter de beeldsnijder „van enen houten pyler, die hy by rade *Meester Alaerts* geseneden heeft, om nae die fatsoen die metalen pylaernen te verdingen ende te maken”. In 1494/95 was Alart ook nog in den Bosch bij een wijtractatie vanwege de proosten, samen met zijn zwager Jan Heyns (fol. 344). Het lijkt ook niet uitgesloten, dat Alart nog op 27 juni 1494 als getuige optreedt bij de schorsing van Henric van Ammerzode als lid van het schrijnwerkersambacht ²³⁾.

---

²²⁾ Zie voor deze Meester Cornelis de Waal, „archilatomus” van de Utrechtse dom HASLINGHUIS-PEETERS, a.w. blz. 180: novus magister fabrice in Iodsa (1476); hij ging in 1477 nog naar Namen om stenen te kopen, werkte in 1502 te Haarlem en sterft in 1505. Hij was dus weer *steenhouwer*, en maakte als zodanig een grafmonument voor de overleden organist Joannes, en had als „*bouwmeester*” de leiding.

²³⁾ N. H. L. van den HEUVEL, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629*. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven in het gildewezen (Werken der vereeniging tot uitgaan van het oud-vaderlandsch recht, derde reeks, nr. nr. 13), I, blz. 349. Utrecht, 1946.

Maar kort daarop schijnt hij toch wel naar Leuven te zijn vertrokken. Immers de rekening van 1495/96 (fol. 33v-34) zegt:

Item aengesien dat Meester Alart Du Hameel meester vander loedzen hem vertrocken was, van voele dynste der bruederscap by hem gedaen synde, hier voertijts te meten zekeren wercken dair hy nyet aff en is geloent, want die voirsz. meester Alaert nu met zynen swager Jan Heyns oick oversien heeft den weyndelstoen in onsen choir staende, daer ons orgelen aen staan sullen, ende dieselven van hier metterwoenne treckt tot *Loeven*, hen geschonken bij rade sommege bruederen: een hoelaken van 30 stuivers.

Zo zien we dan ook in de Leuvense stadsrekeningen in 1501 sprake van de Bossche bouwmeester ²⁴⁾ en is hij voor onze stad uitgeschakeld.

Blijkens het „Memoriale” van de kerkfabriek van St. Jan stierf onze bouwmeester te *Antwerpen*. We lezen daarin immers (1506/07, fol. 12):

Meester Alart du Hamel obijt Antwerpiae et legavit fabricae prout in suo testamento, quod habet meester Jan Heyns lodzemeester ²⁵⁾.

De juiste datum is ons niet bekend. We zagen boven dat de Broederschap in 1509/10 (fol. 174) een ontvangst noteerde ingevolge het testament en de uiterste wil van meester Alart.

PORTRET VAN ALART DU HAMEL

Herhaaldelijk heeft men her en der vermeld dat Jeroen Bosch een portret in pentekening heeft vervaardigd van de Bouwmeester Alart du Hamel. In 1894 was het blijkbaar aan Verreyt nog bekend als zijnde in de collectie Van den Bogaerde te Heeswijk ²⁶⁾.

Gossart ²⁷⁾ vermeldde het in zijn proefschrift van 1907. Het droeg als onderschrift:

Aetatis 55 anno 1504. Meester Allart du hameel loedzemeester van der Bossche, Jeronimus Bosch fecit.

Het blijft echter merkwaardig dat genoemd portret nooit te voorschijn is gekomen.

Wij vonden het niet in de *Collections de Heeswijk II, Gallerie de portraits et tableaux anciens du Château de Heeswijk*, Vente 19 juni e.v. 1900, noch in de twee catalogi van 1901, noch ook in die van 1906.

P. GERLACH O.F.M. Cap.

²⁴⁾ PINCHART, *Archives*, I, blz. 272: 1501, fol. 47: Meester Alart du Hameel, der stad werckman steenhouwer.

²⁵⁾ Dossier: *Onze Lieve Vrouwe-Broederschap*. Volgens MOSMANS, *a.w.*, blz. 235, noot 5 berust bedoeld testament in het archief van de St. Jan. We hebben het er niet gevonden. SMITS (a.w. p. 103), noot 3 spreekt er ook van voor het jaar 1510 en 1524. Maar dat is niet te controleren.

²⁶⁾ *Oud Holland*, 12 (1894) blz. 7, in nota.

²⁷⁾ blz. 68-69.